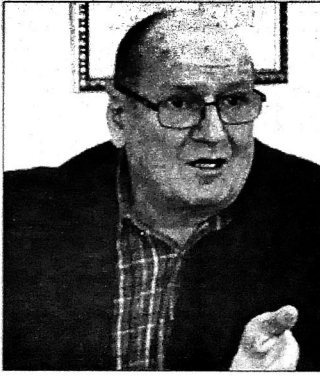

MİLLİ TARİX ELMI MÜQƏDDƏSDİR,

ONU DƏRK ETMƏK ÜÇÜN Ə.ABİD, M.Ə.RƏSULZADƏ... MƏNİMSƏNİLMƏLİDİR

Xəliləddin XƏLİLLİ

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" (B., 2016) əsərini, okeanda kompassız gəmi kimi gah sağa, gah sola gedən, hərdən yerü dönmən, qarşısında getməli olduğu yolu müəyyən edə bilməyən vəziyyətə düşmüş müasir gəncliyimizə mənəvi təməllə yönəlməklə milli tarixlə müalicə etməyə imkan verən bu əsərin nəşrlərinə misilsiz xidmətlərinə misilsiz bir minnətdarlıq hissi ilə oxudum. Tariximizin bir çox qaranlıq səhifələri mənim üçün açıldı, qərar verə bilmədiyim bəzi mənəvi problemlər mənim üçün aydınlaşdı. Bu böyük xidmətləri üçün misilsiz minnətdar olduğum millətadamlarını Ə.Abidə qiymətləndirməkdə bözi yanlışlıqlara görə tənqid edəcəm. Dünya elmində, o cümlədən, elm adamlarımız arasında tarixən mövcud olmuş, kommunist Rus imperiyasından bizə miras qalan "alim"lərin "dəymə məna, dəyməyən sənə" prinsipi ilə yaşayaraq elmi dərcə və rütbələrini qorumaq üçün məhv etdikləri polemikanı bərpa etmək, onların qarşısında duran birinci dərəcəli vəzifədir. Diqqətə çatdırıram ki, mənim Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" (B., 2016) əsərinə rəyim ancaq kitabın tarixə necə yanaşmaq, tarixi necə qiymətləndirmək və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə bağlı problemlərə bağlıdır.

Ş.C.Əfqanı və M.Ə.Rəsulzadə istisna olmaqla XIX əsrin sonu və XX əvvəllərində yaşayıb-yaratmış klassiklərimiz Avropanın ictimai elmlərindən yəni keçib heç nəyi dərk etməyin mümkünlüyü haqqında yanlış mülahizədə olmuşlar. Bu mülahizə Azərbaycan ictimai fikrində bu gün tam hakimdir. Elə Ə.Abidin nəşri dostlarımızın elmi araşdırmalarında "Avropa metodlarına üstünlük verməsi" fikri buradan qaynaqlanır. Bu dövrdə Azərbaycan ictimai elm adamlarının Avropa nəzəriyyələrinə və metodlarına can atması bir həqiqətdir. Lakin ictimai elmlərdə nəzəriyyəni mənimsəmək və tətbiq etmək, xüsusilə qısa müddət ərzində çox çətindir, əslində heç mümkün də deyil.

Baxaq, görək Ə.Abid tədqiqatlarında ictimai inkişaf haqqında Avropada yaranmış hansı nəzəriyyədən və elmi-tədqiqat metodundan istifadə etmişdir?

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın ərazisi və Azərbaycan türkləri haqqında memuarlarında Azərbaycan sovet etnoqrafiyasından fərqli olaraq "etnologiya" və "etnoqrafiya" terminindən Avropada işlədildiyi mənada istifadə olunmuş, işlədilmişdir. Lakin etnologiya termininin məzmunu bütünlüklə Avropa fəlsəfi nəzəriyyələrində olduğu kimi deyil, Azərbaycan ictimai fikrində olduğu kimi, xüsusən Nəsirəddin Tusi yaradıcılığından qidalanır. Eyni ilə Ə.Abidin ilk dəfə istifadə etdiyi iki məqaləsində

"etnologiya" terminindən istifadə etməsə də, etnosun təşəkkül və inkişaf qanununu yüksək səviyyədə mənimsədiyini gördüm. Ə.Abid yaradıcılığında növbəti oxuduğum "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" (B., 2016) əsərinin başlanğıcında birinci paragrafı "Azərbaycan - Azəri-öğüz təbirlərinin mənşəyi ilə insanları haqqında ümumi tədqiq" adlandırır. Ə.Abid yazır ki, tariximizin, ədəbiyyat tariximizin qədim dövrünə daxil olaraq "Azərbaycan", "azəri" və digər terminləri saxtalaşdırmaq vətənimizə və millətimizə saxta adlar və müxtəlif yad mədəniyyətlər uydururlar. Bu uydurmalarda fars "kortalmasına" tez-tez təsadüf olunur. Azərbaycan türklərinin atəspərəst olması haqqında uydurmaları çox aydın, dəqiq, hamının başa düşəcəyi bir səviyyədə tərkib üçün göstərir ki, Azərbaycanca yaxın-uzaq ölkələrə zaman-zaman köçlər olmuşdur. "Köçən türk qəbilələrinin getdikləri yerlər də atəspərəst təşkilatı qurmaları lazım gəlirdi; halbuki, tarixi materiallar bunu da bizə göstərmir". Ədəbiyyatımızın elmi səviyyədə olması üçün qədim dövr tarixinə aydınlıq gətirmək "məcburiyyətindəyik". Ə.Abid "Etnologiya haqqında yazılan tədqiqlərə bir baxış" adlandırdığı növbəti paragrafda vətənimizin və xalqımızın endoetnonimi və ekzoetnonimi haqqında ətraflı məlumat verir. Vətənimizin və xalqımızın ekzoetnonimlə adlandırılmasında bədxahlarımızın məqsədi və xalqımızın çəkdiyi ziyandan ətraflı bəhs edir, məcbur edildiyi və məsələdən xalqımızın zaman-zaman problemlərlə üzlaşdığını diqqətə çəkir.

Xalqımızın mənşəyini çox incəliklə təhlil edir, oğuzların etnik nüvə olaraq Oğuz tayfa ittifaqlarını yaratmasını, bunun ardınca xalq kimi təşəkkülün prosesinin xüsusyyətlərini, hun, xəzar və b. türk tayfaları ilə konsolidasiyalardakı xüsusyyətləri çox aydınlıqla göstərir. Mənbələrin saxtalaşdırılmasından bəhs edərək Mədiyə məsələsini xüsusilə vurğulayaraq yazır: "Məsələ midiyalıların türk-turanlı olduqlarını göstərən mənbələr çoxdursa da, bunlar hələ də beynəlmiləl elm tərəfindən qəbul ediləcək dərəcədə hüquqiyyət almamışdır. Binən-əleyh qəti olaraq "bizim babalarımız midiyalıdır", - deyəməyiz".

Əldə edə bildiyi mənbələrə istinad edərək, dərindən, müqayisəli araşdırmalar apararaq yadların və qonşuların vətənimizə öz dillərində və anlayışlar verdilər, lakin əcdadlarımız özəllərini "oğuz", vətənlərinə "oğuz yurdu" adı vermişlər. Çoxsaylı qaynaqlara istinadən yazır: "Hicrətdən əvvəlki dövrlərdən başlayan əsrlərdən zamanımıza qədər məmləkətimizin mütləq əhalisini təşkil edən bu oğuzlardır. Ədəbiyyatımız tarixinin gəlişi və ləhcələrinin keçirdiyi təkamül dövrləri də bunu açıqdan-açıq göstərir. Zaman keçdikcə oğuzların başqa qövmələr, qəbilələr tərəfindən həzm edildiyi tarix böz göstərmir".

"...Məmləkətimizin etnik çöhrəsi qətiyyətlə dəyişməmişdir... oğuz türkləri Şimali-İran (Cənubi Azərbaycan - X.X.), Qafqazda mütləq bir əksəriyyət ilə yerli, daha elmi bir təbir ilə ökinçi (gicfi) olaraq yaşamaqdadırlar". Ə.Abid ardıcıl olaraq sistemli şəkildə oğuzların mənəvi dünyasının bütün sahələrini diqqətə çəkərək onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmağa çalışır. O, yazır: "Əlimizdə bulunan ədəbiyyatımızın qədim vəsiqələri də göstərir ki, təkamül nəticəsində olaraq az-çox fərqlər işarə etməklə bərabər əsrlərə əvvəl danışılan dil, bizim bu gün danışdığımız dilin eynidir".

"Öz zamanlarında Şimali İrlanda (Cənubi Azərbaycan - X.X.) Qafqazın cənubundan Anadolunun Şərqi tərəfindən ibarət olan məmləkətlərinə - öz qövmələrinin adına izafətən oğuz dedildi də bizə göstərdiyi vərdin nəzərimizdə daha böyük bir qiyməti vardır".

Şərhinə davam edən Ə.Abid yazır: "Həvi omlaqla bərabər islamıyyətdən əvvəl türklər içində yaşayan bir çox ənonə və ayınlırlı, ictimai tədqiqçiləri də ehtiva edir. Biləxassə bu cəhətlər ərəb dilinin türklər arasında yeni-yeni intişara başlandıq bir dövrün qara xarakterini göstərdiyindən və eyni zamanda miladi IX əsrin başlanğıcında Abbasi Harun-əl Rəşidin hökimbəşisi Cəbrail bin Bəxtus tərəfindən ərəbcəyə tərcümə edilən "Oğuznamənin bir hissəsi olduğundan o zamanlar Şimali İranda (Cənubi Azərbaycan - X.X.) və Qafqazın əhalisi və etnoqrafiyası haqqında verdiyi məlumat diqqəti cəlb edəcək bir şeydir".

Yuxarıda istinad etdiyimiz iqtibaslar və son iqtibas Ə.Abid xalqı yaradan və yaşadan mənəvi dəyərlər sistemini bütöv, tam bir sistem kimi qiymətləndirə, onu mənəvi varlıq kimi dəyərləndirə bildiyinin şahidi olur. Oğuzların təsərrüfat məişəti, iqtisadi həyatı haqqında ardıcıl məlumat verən Ə.Abid etnos olaraq onu mənəvi dəyərləri ilə təqdim edir. Əlaqə və münasibətdə olduğu xalqların oğuzların mənəviyyatına mənfi və müsbət təsirini nəzərdən qaçırır. Ərəb dilinin türklər arasında yayılmasının "qara xarakterini" diqqətə çatdırmaqla bərabər Azərbaycan oğuzlarının etnoqrafiyasını öyrənmək üçün "Oğuznamə"nin ərəbcəyə tərcümə edilib, qorunub saxlanmasını yüksək qiymətləndirir.

Hörmətli akademik tarixçilərimiz burada onun "etnologiya" və "etnoqrafiya" terminlərindən nə qədər yerli-yerində, aydın istifadə etdiyini, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını sadəcə olaraq nəzəri cəhətdən deyil, praktiki olaraq mənəvi kimi istifadə edərək milli tariximizə aydınlıq gətirdiyinin şahidi olurlar.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından getirdiyi nümunələrə istinadən Ə.Abid yazır: "Anlaşılar ki, çox əvvəllər babalarımızın yaşadığı torpaqlarda öz saf tələqləri hakim olduğu zamanlar məmləkətlərinə böylə Oğuz adı vermişlərdir. Fəqət sonralar zaman keçdikcə ərəb dinindən bir çox ünsürlər olaraq daha güvətli bir surətdə inkişaf edən Avropa türkoqlarının təbiri mocibincə müsəlman İrandaqlıq yavaş-yavaş bunların üzərinə təsir yarpağa başlandı; bu təsiri o biri tərəfdən ərəb də güvətliyəndir. Qəvm, qəbilə adı ortadan qaldı. Hər kəs özünə yalnız müsəlman dedi. O qədar ki, "Dədə Qorqud" kitabında adamların, qəhrəmanların adları Buğac, Salur, Qazan, Yügrük, Domral, Beyroq, Qarçar kimi türkcə ikən, sonralar babalarımız mürüri-zamanla Həsən, Hüseyn, Əli, Vəli oldu. İştə bu güvətlin təsiri altındadır ki, əski İrandaqlıq yənə xortladı".

Oğuz-türk mənlik şüurunun unudulması ilə türklüyün tənəzzülü başladı; bu tənəzzül türklərin sona qədər bütün dövrlərini məhv edənə qədər davam etdi. Etnik-millət mənlik şüurunun xalqımızın həyatında bu günkü və türk xalqlarının tarixində yaratdığı faciənin bir də təkrarlanmaması üçün Vətənin və millətin ekzoetnonimlə adlandırılmasının yolverilməz olub, milli mənlik şüurundan doğan, onu ehtiva edən endoetnonimlə yaşadılması zərurətini xüsusilə olaraq diqqətə çatdırır.

Milli tariximizin təməl mərhələsini izah edib ədəbiyyatımıza keçməzdən öncə, oxucuya belə bir sualla müraciət edir: Füzuliyə öz şairimiz deyiruz: halbuki, o, heç bir zaman "Azərbaycan" deyilən torpaqda yaşamamışdır. Məlum olduğu vəchlə Füzuli İraqda yetişmiş bir simadır. Böylə olduğu yerdə ona öz şairimiz deməmiş lazımlı gəlir; lakin bu hərəkət doğru olamaz, o, bizim şairimizdir. Çünki, dili, ləhcəsi, bütün şəxsiyyəti (xarakteri) ilə bərabər bizimki kibir. Yəni, o da bizim kibi oğuzdur". Beləliklə, bu sual və faktı ilə tarixdən doğacaq bir ədəbiyyatı, mənəviyyatı dərək, mənimsəməyə yönəl-

dərək yazır: "Yuqarıdan bəri yaptığımız təhlillər də göstərdiyi vəchlə bizim torpaqlarımızda yaşayan türklər hal-hazırda Xorasanda, Təbriz civarında, İçəri İranda, İraqda, Kürdüstanda, bütün Qafqazda yaşayan türklər kibi oğuz cəmiyyəti mənsubdur. Bu cəmiyyətin müxtəlif qismlərinin ayrı-ayrı adları olan türklərdən yaşamları, onların dil və ədəbiyyatlarının bir-birinə yabaqı olduğunu icab etdirməz. Nəsil ki, İraq, İran və Qafqazdakı türklərin bir vaxta qədər yaratdıqları ədəbiyyata tamamilə yekpərə bir çöhrə etmişdir.

Bu əsaslara və bugünkü vəziyyətə görə Dərbənddən Bağdadla, Xorasandan Qaradənizə qədər yaşayan geniş torpaqlar üzərində yaşayıb da dil və ləhcə ilə danışan türklərin yaratdığı ədəbiyyat bizim ədəbiyyatımız deməkdir. Kitabımızın proqramı içində aldığı ədəbi sərəhədlər yuxarıda adları yad edilən yerlərə dayanan xəritələrdir".

Tarix elminin milli yaradıcı gücü, tarixi mənimsəmənin zəruriliyi haqqında bəşəriyyətin ən böyük müfəkkirləri bəhs etmişlər ki, biz də bunlardan imkanımız dərəcəsinə oxucuya təqdim etmişik. Bizə məlum olan dahlilərdən Ə.Abid yeganə alimdir ki, o, bu işi praktiki surətdə həyata keçirir. İlk öncə xalqın tarixini yazır, ona aydınlıq gətirir, bunun ardınca tarixdən doğan, ondan imkən edən ədəbiyyatı, onun qanunlarını oxucuya izah edir. Azərbaycan fəlsəfi tədqiqatlarının hərdən iqtibas edib səhv şərh etdikləri Aristotelin bu gün də elmi-nəzəri gücünü saxlayan "Deyfilonlardan aydın olur ki, şairin vəzifəsi haqiqətən olub-keçməyindən deyib, ola bilən şeylərdən, daha doğrusu, ehtimala ya zərurətə görə mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs etməkdir. Məhz tarixçini və şairi (bir-birindən) fərqləndirən o deyil ki, biri vəznərdən istifadə edir, o biri isə etmir: Herodotun əsərlərini nəzmə çəkmək olardı, bununla belə, onlar vəznə də vəznəz də yənə tərsi olaraq qalır-dılar; onları fərqləndirən budur ki, birinci həqiqətən olub-keçməyindən, ikincisi isə mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs edir. Buna görə də poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddi: poeziya daha çox ümumdən, tarix xüsusidən bəhs edir. Ümumi ondadır ki, müəyyən xarakterə malik olan ehtimal və ya zərurətə görə nə danışmalı və ya nə etməlidir, poeziya da qəhrəmanlara müəyyən addır verməklə elə bunu göstərməyə çalışır: xüsusi isə odur ki, məsələn, Akuilid nə əyləyib və ya onun başına nə kimi əhvalatlar gəlibdir..."

Göründüyü kimi, Ə.Abid tarix və ədəbiyyat elminin bu gün də elmi-nəzəri dəyərini itirməmiş nəzəri məsələlərinə müdaxilə edir, onu həll edir, sifət nəzəriyyəyi mövqeyi göstərir.

Tarixin bu elmi-nəzəri tədqiqi və dərkli metodunu Ə.Abid özü kəşf etmişdir, Aristoteləndən mənimsəmişdir, buna aydınlıq gətirməyi gələcəyin milli tənəzzül tədqiqatçılarının ixtiyarına buraxaraq etiraf edilmişdir ki, hər iki halda Vətən qarşısında, millətin gediləcək gələcək yolunun aydınlaşdırılmasında misilsiz xidmətdir.

Ə.Abidin haqqında bəhs olunan çağ, eləcə də bütün yaşam dövrü Azərbaycan, dünya gücləri, onun ardınca heç bir insani əqlə qail olmayan bolşevizm tərəfindən mənəvi ağzına qoyulan əşya vəziyyətdə idi. Belə bir şəraitdə yaşamaq, Azərbaycanın xilası üçün tarixin ən doruklarında onun milli təməl tarixini, ədəbiyyatını araşdırıb canlandırmaq işini özü üçün mənəvi bərc kimi qiymətləndirən bu işdə fədakarlıq göstərən nadir şəxsiyyət və zəka sahibi omlaq lazımdır ki, bu, onun şəxsiyyətində və fəaliyyətində ardıcıl gürümməkdir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

MİLLİ TARİX ELMI MÜQƏDDƏSDİR,

ONU DƏRK ETMƏK ÜÇÜN Ə.ABİD, M.Ə.RƏSULZADƏ... MƏNİMSƏNİLMƏLİDİR

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Nüfuz, elmi rütbə və avtoriteti nəzərə almadan hər kəsin əsərini təhlil və qiymətləndirmə - alimə məxsus keyfiyyət onun bütün yaradıcılığına xas olmaqla, bu prinsip bütün həyatı boyu onu müşayiət etmiş, tədqiqat metodunun əsas prinsiplərindəndir. Belə bir prinsipə Azərbaycan türklərinin qədim dövr tarixini yazan Ə.Abid bu tarixdən doğan ədəbiyyatın yazılmasına keçir. Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin yaranış çağını obyektiv yazmaqla milli ruhun qida mənbəyini açmaq üçün ilkin mənbələrə bərabər, birinci növbədə bu sahədə özünə qədər mövcud olmuş tədqiqatları araşdırır. Avropada, Rusiyada, doğma Azərbaycanda aparılmış tədqiqatları araşdırır, onların müsbət və çatışmayan tərəflərindən bəhs edir. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" adlı əsərin qeyri-müqəbl mövqeləri üzərində xüsusi dayanaraq yazır: "Buradakı qorib mühakimələri ayrı-ayrı şərh edərək deyil, yalnız bəzi ana xətlər üzərində düürmaq məcburiyyətindəyiz". Müqəddimənin bir yerində belə bir cümlə var: "İndi bizim ilə bərabər ədəbiyyatımızın mühəblərini maraqlandıran bir məsələ var. Əcəba, əsl azəri ədəbiyyatının başlanğıcını kimdən və hanki zamandan saymalı?" Müəllif bu sualına "Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın sonunda cavab verir: "Zənnimizcə, Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını əhəmiyyətsiz məlumatlara istinadən təyin etmək olmaz. Bizcə yazılı ədəbiyyatın başlanması, yazılı əsərlərin meydana gəlməsindən deyil, ədəbiyyatı qiymətli bir sima, iqtidarlı bir qələm başlaya bilər. Bunun üçün madam ki, əldə etdiyimiz məlumat lazımı dərəcədə ədəbi tariximizin əvvəllərini təsvir edə bilərik, yazılı ədəbiyyatımızın banisi ancaq Nəsimini göstərə bilərik".

"Şifahi ədəbiyyatımız" haqqında beş səhifəlik ibtidai məlumatdan sonra müəllif yazılı ədəbiyyatımızın Nəsimidən, yəni hicri VIII əsrdən başlayır, bu surətdə oğuz ləhcəsinin vücuda gəlməsindən hicri VIII əsrə qədər keçən çox böyük zaman içində gələn ədəbi məhsulları yox ədd ediyor. Görülüyor ki, əsər tamamilə xeyli bir hərkətin səmərəsidir.

Bu günkü türkoloji sistemlərin göstərdiyinə görə, ədəbiyyat tarixi bir mühərririn mali deyildir ki, onu istədiyi kibi alıb-satsın. Elm bir xalqın ədəbiyyatı tarixini, arzu etdiyi zamandan və ya şəxsdən başlamaq səlahiyyətini hənz heç bir müəllifə verməmişdir; ictimai bəniyyənin təşkilil ilə ədəbiyyat da doğmuş deməkdir... "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" zehni şaşıracaq yalan-yanlış bir taqım ibtidai məlumat külcəsidir".

Türkiyədə Azərbaycan türk ədəbiyyatını təhrif edən ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılığından bəhs edən Ə.Abid Rafi Evon adlı bir yazarın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid yazdığı "Azərbaycan şairləri" sərlövəli iki məqalədən bəhs edərək yazır: "Başca Berjenin əsəri ilə "Riyazülaşiqin", "Təzkireyi-Nəvvab"dan istifadə etmişdir. Metod bilmədiyi və məlumatı olmadığı halda bir ədəbiyyat tarixi yazmaq qəbul olunacağını zənn edəcək dərəcədə zavallı olan bu müəllif Xorasandan Bayburda qədər geniş bir ərazi tutan ləhcəmi və dolayısı ilə ədəbiyyatımızı çox kiçildərək "Qarabağ, Şirvan, Şəki" olmaq üzrə üç yerə ayırır. Məqalədə Vidadi, Vaqif, Ağabəyim ağadan qayət ibtidai bir surətdə bəhs ediyor. Uzaqlarda oturub da bir qaç kitab oxumaqla bir millətin ədəbiyyatı tarixi yazılacağı fikrini bu hərkətdə bütün gülünlüyü ilə göstərir".

"Azərbaycanda yapılan tədqiqatlar" paraqrafında doğma vətəndə ümumiləşdirici tədqiqat, ədəbiyyat tarixi kimi yazılmış tədqiqatları elmi-nəzəri baxışdan keçirib, onların zəif və müsbət cəhətlərini

elmi arqumentlərlə diqqətə çəkir. Artıq ədəbiyyat tarixçisi kimi qiymətləndirilən Firudin bəy Köçərlinin "Literatura Azerbaydjaniskix tatar" adlı əsərini araşdıraraq yazır: "Köçərlinin bu əsəri törümeyi-hal risaləsi olmaqla bərabər bir çox ənfəs (subyektiv) hökmləri də az deyildir" - Ə.Abid onun F.Köçərlinin 1925-ci ilə "Azərneşr" tərəfindən nəşr olunan əsərini elmi-nəzəri təhlil edərək yazır: "Firudin bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları adı altında iki cildlə - dörd hissə olan əsəri müəyyən dövrlərin ədəbiyyat tarixi ədd ediləməz. Əsərdən bəri yaşayan təzkirəçilik üsulunun mütemadisedir. Zətan müəllif müqəddimədə izah etdiyi kibi əsərini təşkil cəhətdən Lütfəli bəy Azərin "Atəşkodə" adlı təzkirəsinə bənzətmək istədiyini qeyd ediyor və əsərin mahiyyətini də "Tainki bizim Azərbaycan şüəri və üdəbamızın əşar və əsəri və özlərinin nam və nişanları unudulub əbnayi-vətənin xatirindən bilməz çıqmasın" cümləsi ilə izah ediyor. Görünüyor ki, mühərrir ədəbiyyat tarixinin, mədəniyyətin mühüm bir cəhəsi olduğundan belə xəbərsizdir".

Beləcə, ayrı-ayrı yazarların ədəbiyyat tarixi torzində yazdıqları əsərləri elmi təhlil süzgəcindən keçirib müsbət məziyyətlərindən, mənfii cəhətlərindən xüsusi vurğulayan Ə.Abid yeni yaranan ədəbiyyat nümunəmiş haqqında məlumat verərək yazır: "A.Zeynalli yoldaşın atalar sözüne aid əsəri (B., 1926) külli miqdarda ləhcəmizin doğurduğu məsəllər ilə eyni bir müqəddəmədən müştəkkildir. Xalq ədəbiyyatımızın mühüm bir cəhəsinə aydınlaşdırın bu əsər, bu vaxta qədər ədəbiyyatımıza aid yapılan işləmələrin (əməliyyə) ən qiymətliisidir".

Ədəbiyyat tariximizdən bəhs edən ayrı-ayrı əsərlərdən, qəzet və jurnal məqalələrindən bəhs edən Ə.Abid yazır: "Fəqət bütün bu tədqiqatlar - Rusiya, Avropa və Türkiyədəki nəşriyyat da daxil olmaq üzrə ədəbiyyat tariximizin təkamül səhifələrini təhlil etməkdən uzaqdır. Bizim göstərdiyimiz mənbələrin bir çoxu, Azərbaycan ədəbiyyatını belə yaz etmədən başlı-başına bir hərkət nəticəsidir" - yazan Ə.Abid əzmlə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazmağa başladığını bildirir. Ə.Abidin tarix, ədəbiyyat tarixi haqqında dedikləri müddəalar həll ediləmədiyindən bu gün də tariximizin və ədəbiyyatımızın həllini gözləyən problemlərdir. Lakin onun tarix və ədəbiyyat tariximizin yazılmasında xüsusi vurğuladığı "başlı-başına bir hərkət" bu gün ədəbiyyatımızda və tariximizdə mövcud olan faciəvi vəziyyətin səbəbləridir.

Ə.Abid rastlaşdığı bütün sualların, xüsusilə milli mədəniyyətlə bağlı sualların cavabını tarixdə axtırır. Ədəbiyyatı da ondan çıxarır. Onun bu metodu qabaqcıl Avropa fəlsəfəsinin tarixi obrazlar ələmi kimi qiymətləndirməsi ilə üst-üstə düşür. Avropa mütəfəkkirlərindən B.Kroç "Varlığı öz tarixi olan obrazlar ələmi kimi düşünürdü". Obrazlar ələminin mahiyyəti tarixin həmin mərhələsinin xarakterinə müvafiq olur: tarix necədirsə, obrazlar ələmi - reallıq da elədir. Başqa cür ola da bilməz, ona görə ki, insanın bütün mahiyyətli qüvvələrini - dili, təfəkkürü, duyğuları, intuisiyanı, zövqləri və s. tarix yetişdirir. Tarixin məhsulu olan bu qüvvələr sonralar tarixin özünü dərkə və prosesin irəliləməsi üçün şərtidir. Tarix nəyi əkir, onu da biçir, yəni insanı, onun mahiyyətli qüvvələrini necə yetişdirirsə, sonradan həmin qüvvələr də tarixi o cür inkişaf edir - ona o cür də xidmət edir. Tarix ali qanunvericidir; o, insanın hərəkət və rəftar modelinin, təfəkkür və ifadə tərzinin mənalılıq və ağılsızanlıq normalarını və meyarlarını hazırlayır. Tarix həyatın və idrakın güzgüsüdür. Tarixin mövcudluq forması azadlıq, fəaliyyət prinsipi müştəkkildir. Tarix yeganə yaradıcı qüvvə, daimi təşəkkülətmə və inkişaf

vəziyyətdə olan reallıqdır; o, problemin yaradıcısı və həlli üsuludur". Bilmirəm, böyük Avropa mütəfəkkiri B.Kroçenin bu nəzəriyyəsi Ə.Abidə məlum idi, yoxsa məlum deyildi. Bunu aramağı oxucunun ixtiyarına buraxıram. Görünən budur ki, o, ədəbiyyat tarixdən doğan, onun al-olvan rəngli obrazlar ələminin dərkə, ruhlanması üçün mədəni qüvvələrin mənbəyi, yaradıcılıq enerjisi kimi təqdim edir. Biz yuxarıda gördük, Ə.Abid Azərbaycan Rusiya və Türkiyədə yaxşı tanınmış, hətta Avropaya da məlum olan yazarının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini düzgün qiymətləndirməməsinə etiraz edib yazdı: "Bu günkü türkoloji sistemlərin bizə göstərdiyinə görə, ədəbiyyat tarixi bir mühərririn mali deyildir ki, onu onu istədiyi kimi alıb-satsın. Elm bir xalqın ədəbiyyatı tarixini arzu etdiyi zamandan və ya şəxsdən başlamaq səlahiyyətini hənz heç bir müəllifə verməmişdir; ictimai bəniyyənin təşkilil ilə ədəbiyyat da doğmuş deməkdir".

Xalq ədəbiyyatının ilkin formasını ağız ədəbiyyatı adlandıran Ə.Abid yazır: "İçində bir çox növləri olan ağız ədəbiyyatı yapılan tədqiqatlar görə, öncə vəznli bir nəsr halında olmuşdur. Ədəbiyyata aid parçalar cinsindən tellər, çalğılar çalınaraq yüksək səslə söyləndir. Dastanların sözlərinə çalğının havası verilir və bu surətlə oxunan sözlər bir vəzn qazanmış olurdu". Şərhinə davam edən Ə.Abid yazır: "Ağız ədəbiyyatı dastan və mənqəbələrini özləri də az-çox ahəngdar bir şəkildə idir. Cümlələrin sonlarına bir taqım zəif səslər qoyulması, kəlmə və fellərin six-six təkrar edilməsi, yaxud bəzi nida ədatının cümlə başında və yaxud sonuna dəfələrlə əlavəsi adətən ibtidai bir vəzn və qafiyə deməkdir. İlk yazılar, ədəbiyyat nümunəsi olan Orxon kitablərinin ifadəsi və ondan çox sonra kopiyə edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud ələlisan tayfeyi-Oğuz" un üslubi vəznli nəsrin izlərini daşıyan nümunələrdir". - deyən Ə.Abid oğuzlarda yazılı ədəbiyyatın yaranmasını aşağıdakı kimi izah edir: "Ağız ədəbiyyatının yanında ibtidai olsa da, oğuzların arasında qədim zamandan bəri yazının və yazılı ədəbiyyatın varlığı məlumdur. Oğuz-türkmən ləhcəsinin on iki əsr əvvəlki şəkildən bizə qalan Orxon kitablərindəki üslub və ifadə olduqca işlənməmiş bir yazı ədəbiyyatının təkamül etməyə başlayan dövrü əsərlərindən olduqca göstərir. Daha yaxından görə bilmək üçün Orxon kitablərindən bir neçə parçanı bu günkü türkcəmlə bərabər barana nəql ediyoruz" - yazmaqla mülhizəsini praktiki surətdə izah edir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının yaranması tarixindən bəhs edən Ə.Abid yazır: "Azərbaycan xalq ədəbiyyatının başlanması, burada türki əsirləri ilə, feodalılıq başladığı zamanlara təsadüf edir". Tədqiqatçı şərhinə aşağıdakı kimi davam edir: "Şiərit dövründə şifahi mahiyyətdə başlayaraq sonralar qismən yazılı bir şəkil alan xalq ədəbiyyatının bütün məhsulları işçikəndli sinfinin mali ədd olunmaz. Xəlx əfsanə və əsatirlərində zəif mövzu (motif) çox azdır. Olsa-olsa yazılı dil və şəkil etibarilə xəlx ədəbiyyatının səciyyəsinə daşıyır. Həman-həman cümləsi rəislərin, xanların, bəqlərin şücaət və davalərindən, onların ölümündən hasil olan təsirdən bəhs edir. "Qorqud" əfsanələri gözəl bir nümunədir. Bu mahiyyətdə xəlx ədəbiyyatı yalnız mənqəbələrəndən ibarət deyildir. Bir çox atalar sözü və sairə belə var ki, feodallar ətrafında təşəkkül etmişdir".

Çoxsaylı, uzunmüddətli araşdırmalardan sonra Ə.Abid bildirir ki, "Azərbaycanlıların feodalizm dövründən əvvəl malik olduqları xalq ədəbiyyatı namına tapa bildiyim ən əski əsər "Oğuznamə"dir. Oğuznamə indiki vəziyyətdə görə, Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri deməkdir". "Oğuznamə"nin məzmun etibarilə oğuzların tayfa inkişaf mərhələsinə əks etdiyini yazan tədqiqatçı əsərin dili, oğuz-

ların mədəniyyətində rolu, yazıya alınma tarixi, taleyi haqqında ciddi araşdırma aparır. Aşkarlayır ki, XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində yaşamış Misir hökmdarlarının məmurlarından Əbubəkr Abdullah bin Aybək əl-Dəvadəri əsərin XIII əsrə qədər tarixindən məlumat verir. (Ə.Abid Dəvadərinin "Dürlər xəzinəsi və seçilmişləri dürləri" kitabını İstanbulda İbrahim paşa kitabxanasının olyaşmaları bölməsində görəb və tədqiq etdiyini yazır). O, bildirir ki, əsərin türkcəsini görməmiş, ərəbcəyə 793-cü il (hicri 211) tərçüməsindən istifadə etmişdir. Vali işləyən atasına əsəri 209-cu ildə (milad 1291) Əmin Bədrəddin Baysəri tərəfindən ona verildiyini bildirdi: "Tatarlarla yaptığım bir neçə münaqişədən sonra yoldaşlarımdan Əminəddin əl-Həməvi məne bir kitab göstərdi. Bu kitabın yeganə nüsxə olduğunu bildirdi". Əsərin yazısını Əli ibn Hilal əl-Əvvab adına Zatin şagirdi yazmışdı. Kitabın kağızları Bağdad şəhərində yapılmış ipəkəndir, cildi də sarı rəngli ipəkdən yapılmışdı. Kitabın altından yapılmış ayrıca qapağı da vardı. Atası dörd (adlarını da göstərir) yoldaşı ilə əsərin oxuya bildikləri yerləri köçürür. Kitabı Cəbrayıl bin Bəxtişimin (vəfatı 895), farscadan ərəbcəyə 793 (hicri 211) tərçümü etmişdir. Kitab Əbu Müslüm Xorasaninin (vəfatı 719) xəzinəsinə aiddir. Əbu Müslüm özü də Buxtu xan sülaləsindən olduğunu və bu əsəri miras olaraq aldığı söyləyirmiş.

Əbubəkr Abdullah bin Aybək əl-Dəvadəri "Oğuznamə"ni böylə anlatır: "Başqa tarixlərin "Oğuznamə" ("Oğuznamə" adına bir kitabı vardır. Bu kitab onların arasında məşhurdur. Onların əhvalları ilə mənsələri və ilk hakimləri haqqında məlumat ehtiva edər. Onların böyükkləri Oğuz denilən bir adamdır".

"Oğuznamə"ni farscadan ərəbcəyə tərçümü etmiş, uzun müddət Abbasi xəlifəsi Harun əl-Rəşidin həkimi olmuş, bir çox əsərlər müəllifi Cəbrayıl bin Bəxtişimin məlumatlarından və digər araşdırmaçılarından çıxardığı nəticələrə istinad edərək "Oğuznamə"nin V-VI əsrlərdə mövcud olması qənaətinə gəlir. "Oğuznamə"nin islamıyyətin zühurundan əvvəl yazılmış bir kitab halında mövcud bulunduğunu qəbul etmək lazım gəldiyini" xüsusi vurğulayır.

Beləliklə, apardığı dərin araşdırmalar əsasında Ə.Abid "Oğuznamə"nin "Oğuznamə", "Oğuz xan", "Kitabi-Dədə Qorqud" və başqa oğuznamələrəndən ibarət olması mülhizəsində olur.

Ə.Abid tarixi qanunauyğunluğa istinadən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının feodalizməndən əvvəl, (ibtidai icmanın tayfa durumu mərhələsi) dövründə yaranmaqla Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri olduğunu deməklə kifayətlənmiş, mülhizəsini müxtəlif üsullarla əsaslandırır.

Birincisi, ən obyektiv üsulla dastanda oğuzların sosial-iqtisadi strukturundan bəhs edərək yazır: "Qorqud kitabı"nın həvi olduğu məlumata görə türklərin həyatında ilk rol oynayan təsərrüfat şəkli ovçuluq və maldarlıq təsərrüfat şəkliidir. Ovçuluq indiki olduğu kimi bir tərəfdən təbiiq etdiyi şəkildə deyildi. Tamamilə ictimai bir mahiyyətdə idi. Bir əşirət yaxud bir çox qəbilə yığımının iştirakı ilə yapılan ov mərasimi, bir istehsal şəkildən başqa bir şey deyildir. Əldə edilən onların istehsalından o insan yığını müştərək olaraq istifadə edirdi. İctimai ov ümumiyyətlə bir əşirət böylüğü bəy, yaxud xan tərəfindən idarə edilirdi" - yazaraq dastanda təsvir olunan iqtisadi həyatın bütünlüklə tayfa inkişafı mərhələsinin təccəssümü etdiyini əsaslandırır. Ə.Abidin ictimai inkişafı müəyyən etdiyi bu metoda XX əsrin 50-ci illərinin sonunda sovet rus alimləri Levin və Çebokarovun təsərrüfat mədoni tip adlanan elmi kəşfi elan etdilər.

(Davamı var)